

Mikrokredyt jako alternatywna forma pomocy w globalnej gospodarce?

29 lutego 2008

„Pieniądze są równie ważne dla tych, którzy je mają, jak i dla tych, którzy ich nie mają.”[1]

John Kenneth Galbraith

Od kiedy blisko tysiąc organizacji rządowych i pozarządowych ustaliło, że do końca roku 2005 wydostaną ze skrajnego ubóstwa 100 milionów ludzi za pomocą mikrokredytów[2], Citicorp, Chase Manhattan i American Express postanowiły, że przeznaczą 21,6 miliardów dolarów na dotacje i pożyczki skierowane na sfinansowanie programów mikrokredytowych dla 100 milionów najuboższych rodzin na świecie[3] i jako że minął rok od czasu, gdy twórca idei mikrokredytu, Muhammad Yunus, otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla, warto zastanowić się nad popularnością tej idei i choćby pobieżnie przeanalizować skuteczność tej formy walki z ubóstwem. Mikrokredyt, na początku lat 70'tych lekceważony przez ekspertów, dziś często bywa przedstawiany jako jedna z najważniejszych form rozwiązywania problemu ubóstwa na świecie[4].

W niniejszym artykule chciałbym zastanowić się, jaki jest wpływ stosowania mikrokredytu dla likwidacji ubóstwa oraz rozważyć, na ile jest to forma pomocy alternatywna lub też komplementarna wobec sposobów wspierania najuboższych, wykorzystywanych w przeszłości. Chciałbym również nieco bardziej szczegółowo omówić działanie „Grameen Bank”[5], najbardziej znanego przedstawiciela instytucji zajmujących się udzielaniem mikrokredytu i rozważyć skutki szerokiego zastosowania mikrokredytu dla społeczeństwa Bangladeszu.

CZYM JEST MIKROKREDYT

Do lat siedemdziesiątych termin mikrokredyt nie był zbyt popularny, obecnie zaś staje się swego rodzaju „słowem wytrychem”, używanym bardzo często przez wielu specjalistów, zajmujących się krajami rozwijającymi się, bez pogłębionej refleksji nad jego istotą. Warto na początku rozważań określić, co rozumiem pod pojęciem mikrokredytu. Muhammad Yunus na portalu Grameen Bank uznaje, że „to bardzo istotne dla osiągnięcia jasnych i klarownych wniosków, sformułowania właściwych projektów działań, projektowania odpowiednich instytucji i stworzenia użytecznej metodologii. Zamiast mówić po prostu mikrokredyt powinniśmy doprecyzować, którą kategorię mikrokredytu mamy na myśli”[6]. Szeroko stosowane pojęcie mikrokredyt oznacza udostępnienie pożyczek o niewielkiej sumie pieniężnej (tak zwanych mikropożyczek) bezrobotnym lub ubogim przedsiębiorcom, lub innym żyjącym w ubóstwie, którzy nie posiadają zdolności kredytowej. Jest on przeznaczony dla tych, którzy nie posiadają zabezpieczenia, stałego zatrudnienia czy wiarygodnej historii kredytowej, stąd nie mogą spełnić minimalnych wymagań koniecznych do uzyskania tradycyjnego kredytu. Mikrokredyt to część mikrofinansów, do których należą między innymi świadczenie usług finansowych najuboższym innym niż pożyczki, takich jak m.in. lokaty bankowe, mikroubezpieczenia i inne finansowe udogodnienia.[7]

Muhammad Yunus dokonuje klasyfikacji mikrokredytów, dzieląc je na kilka rodzajów w zależności od źródła finansowania, podmiotu uzyskującego kredyt oraz celu uzyskania kredytu. Píše on, że „zamiast po prostu mówić mikrokredyt, powinniśmy sprecyzować, o której kategorii mikrokredytu w danej chwili mówimy”[8]. Sam proponuje taki podział:

- a) tradycyjny nieformalny mikrokredyt (kredyt udzielany przez lichwiarzy, lombardy, krewnych i znajomych),
- b) mikrokredyt oparty na tradycyjnych nieformalnych grupach (tontin, su su, ROSCA, Merry-go-round itd),
- c) mikrokredyt opierający się na działalności zarobkowej,

wykonywanej przez kredytobiorcę, a przyznawany przez tradycyjne bądź wyspecjalizowane banki (takie, jak kredyty rolnicze – kredyt na zakup trzody, kredyt rybacki itd.),

d) kredyt dla terenów wiejskich w wyspecjalizowanych bankach,

e) mikrokredyt spółdzielczy (kredyt spółdzielczy, z towarzystw kredytowych, społecznych kas oszczędnościowo-kredytowych itd.),

f) mikrokredyt konsumencki,

g) mikrokredyt przyznawany przez kooperacje banku i NGO'sów,

h) mikrokredyt przyznawany przez Bank Grameen („Grameenkredyt”),

i) inne rodzaje mikrokredytów przyznawane przez NGO'sy,

j) inne niewymagające zabezpieczenia rodzaje mikrokredytów przyznawanych nie przez NGO'sy[9].

Zasady kredytowania w Grameen Bank

Chciałbym się tutaj skupić głównie na działaniach Grameen Bank[10], gdyż zdecydowanie wykraczają one poza proste finansowanie pożyczek dla najuboższych, oferując im kompleksową pomoc i stawiając wymagania, które to mają na celu nie tylko obsługę finansową najuboższych, ale także cele prorozwojowe.

Po powrocie z profesury w USA[11] Muhammad Yunus, wykładowca ekonomii w Czittagong, zaczął starania o założenie banku[12], który miał w założeniu przyznawać kredyty najuboższym, pozbawionym takiej możliwości w tradycyjnych bankach i rozpoczął tworzenie systemu mającego być dla mieszkańców Bangladeszu systemem kompleksowej pomocy w wychodzeniu z ubóstwa. Ostatecznie Grameen Bank powstał w roku 1983, a jego celem była głównie pomoc najuboższym, pozbawionym możliwości uzyskania gotówki z innych źródeł, ale i wprowadzenie

kompleksowych rozwiązań, mających na celu walkę z lichwą i spiralą długów, w jaką popadali najubożsi. Postaram się teraz przedstawić w skrócie zasady, jakimi rządzi się Grameen Bank. Yunus pisze o swoim banku, że:

a) ma promować on prawo do kredytu, traktowanego jako element praw człowieka;

b) jego misją jest pomoc ubogim rodzinom w samodzielnym przezwyciężeniu biedy, a jego działalność jest skierowana do ubogich, szczególnie do ubogich kobiet;

c) tym, co przede wszystkim odróżnia Grameencredit od kredytu w innych bankach, jest fakt, że nie wymaga on żadnych poręczeń czy sankcjonowanych prawnie kontraktów; jego działanie opiera się na „zaufaniu”, a nie na prawnych procedurach czy jakimś systemie;

d) jego celem jest tworzenie form samozatrudnienia, kształtowanie umiejętności samodzielnego wypracowywania własnego dochodu, pomoc w uzyskaniu dachu nad głową i sprzeciw wobec uznania kredytu za środek czystej konsumpcji;

e) został on stworzony jako wyzwanie rzucone tradycyjnym bankom, które odrzucają biedotę, klasyfikując ją jako „niezdolną do uzyskania kredytu” ; jako rezultat takiego założenia odrzucono zwykłą metodologię działania tradycyjnego banku i stworzono własną metodologię;

f) zapewnia on usługi „z dostawą do domu” dla najuboższych, zgodnie z zasadą, że to nie ludzie powinni przychodzić do banku, ale bank do ludzi;

g) aby uzyskać pożyczkę, kredytobiorca musi stworzyć spółkę z innymi kredytobiorcami;

h) kolejne pożyczki mogą być uzyskane po spłaceniu poprzedniej;

i) wszystkie pożyczki muszą być spłacane ratami (tygodniowymi

albo dwutygodniowymi);

j) pożyczki są udostępniane kredytobiorcom z programami oszczędnościowymi (w zależności od kredytu – obowiązkowo lub dobrowolnie);

k) pożyczki te są na ogół udzielane przez organizacje non-profit lub przez instytucje będące własnością samych kredytobiorców;

l) Grameencredit przyznaje w swojej działalności wysoki priorytet działaniom mającym na celu budowanie kapitału społecznego, grup lub centrów społecznych, rozwijaniu jakości przywództwa poprzez coroczne wybory przywódców grup i centrów, wybory członków zarządu (w wypadku, kiedy instytucja jest własnością kredytobiorców).

Grameencredit kładzie również nacisk na kreowanie kapitału ludzkiego i ochronę środowiska. Monitoruje edukację dzieci, zapewnia stypendia i pożyczki studenckie, mające pokryć koszty edukacji na studiach wyższych. Aby wspomóc budowanie kapitału ludzkiego, stara się dostarczać technologię, taką jak telefonia komórkowa, energia słoneczna oraz promować mechanizację zamiast pracy fizycznej[13].

STRUKTURA GRAMEEN BANK

Obecnie w kontekście działalności Grameen Bank'u powinniśmy już raczej mówić o „Grameen Family”, jako że z upływem czasu Yunus zaczął rozszerzać swoją działalność na dziedziny niezwiązane bezpośrednio z bankowością, co tworzy razem pewien kompleks przedsięwzięć, które oprócz kredytowania najuboższych zajmują się wieloma projektami o charakterze rozwojowym. Obecnie „Grameen Family” tworzą Grameen Trust, Grameen Fund, Grameen Communications, Grameen Shakti/Energy, Grameen Shikkha/Education, Grameen Telecom, Grameen Knitwear Limited, Grameen Software Ltd, CyberNet Ltd, Grameen Fisheries, GrameenPhone[14].

Grameen Trust zajmuje się wdrażaniem mikrokredytów w innych częściach świata – obecnie obejmuje on około 70 projektów w 25 krajach, takich jak chociażby Grameen Trust India (GTI), który rozpoczął działanie 1 stycznia 2007 roku[15]. Grameen Fund, który rozpoczął działalność w roku 1994, zajmuje się finansowaniem ryzykownych, prorozwojowych inwestycji. Jest on funduszem typu venture capital. Grameen Communications i Grameen Software Ltd, CyberNet Ltd, założone w 1997 roku, są organizacjami typu non-profit, zajmującymi się technologiami i przedsięwzięciami związanymi z internetem oraz zaopatrywaniem wiejskich regionów Bangladeszu w komputery, oprogramowanie i usługi internetowe.

Problem braku dostępu najuboższych do energii elektrycznej próbuje rozwiązać Grameen Shakti/Energy, która stara się zaopatrywać pozbawioną możliwości korzystania z tradycyjnych źródeł energii ludność terenów wiejskich w źródła odnawialnej energii, takie jak chociażby baterie słoneczne. Grameen Shikkha/Education, powstała w roku 1997, zajmuje się promocją masowej edukacji w obszarach wiejskich, udziela pożyczek i grantów na edukację, walczy z analfabetyzmem, promuje nowe technologie i metody nauczania. Do najważniejszych programów Grameen Shikkha należą: „Life Oriented Education Program”, „Pre-school/Child Development Program”, „Early Childhood Development Program” oraz „Arsenic Mitigation Program”.

Grameen Telecom planuje w ciągu czterech najbliższych lat udostępnić przenośne telefony komórkowe typu GSM 900/1100 około 100 milionom mieszkańcom wsi z 68 000 wiosek w Bangladeszu, finansując je 60 tysiącom udziałowców Grameen Bank[16]. Projekty Grameen są skierowane nawet do najuboższych z ubogich – do żebraków, czego przykładem jest Struggling Members Program. Program ów pomaga 55 tysiącom żebraków, przyznając im kredyty w wysokości około 9 dolarów, za które kupują oni na sprzedaż słodycze, chleb, owoce, zabawki. Beneficjenci tego rodzaju pożyczek spłacają je, gdy sprzedadzą towar, podwyższając swój dochód uzyskiwany dawniej tylko z

żebrania. Nie stanowi to dla żebraków wyłącznie formy pomocy materialnej, ale pozwala im brać udział w obrocie rynkowym i z czasem zaprzestać żebrania[17]. Sukcesy (jako że jak dotąd wszystkie projekty Yunusa, rozpatrywane w ujęciu długofalowym, nie przynoszą strat) przyciągają potencjalnych inwestorów, czego najlepszym przykładem jest Grameen Danone Food – joint venture między Grameen a Danone, mające na celu produkcję tanich jogurtów dla ubogich z Bangladeszu[18].

SKUTKI KORZYSTANIA Z MIKROKREDYTU DLA SPOŁECZEŃSTWA BANGLADESZU

Działalność Grameen Bank to, jak twierdzi Andrzej Lubawski, „postawienie na głowie tradycyjnej bankowości”[19], system oparty na wzajemnym zaufaniu, odpowiedzialności, aktywnym uczestnictwie i kreatywności[20]. Niepotrzebni są tam kredytobiorcom żyranci, wystarczy spełnienie warunków, takich jak stworzenie spółki lub spółdzielni, regularne spłaty czy posyłanie dzieci do szkoły. Początki były skromne – pierwszą pożyczkę w łącznej wysokości 27 dolarów udzielił 42 chłopkom ze wsi Džobra na produkcję bambusowych mebli. Imponujący jest rozwój banku Yunusa na przestrzeni ostatnich 25 lat – Grameen Bank w 1983 roku miał 50 tys. klientów, w 1998 roku było ich już 2 miliony[21], natomiast w styczniu 2007 roku było to już 6,95 mln. kredytobiorców, z czego 97 proc. to kobiety[22]. Poprzez 2 343 oddziały Grameen Bank zapewnia swoje usługi 75 359 wioskom w Bangladeszu[23]. Bank w roku 1998 zarobił 47 mln dolarów, z czego 2 mln to zysk netto. W ciągu 25 lat działalności Grameen Bank pożyczył ubogim łącznie 3 mld dolarów. Bank jest własnością udziałowców, którymi są sami ubodzy. Jednym z udziałowców jest rząd Bangladeszu, który na początku działalności banku posiadał 60 proc., jednak jego udziały zmniejszały się stopniowo, przez 25 proc., 10 proc. do obecnie posiadanych 7 proc.[24].

W tym miejscu warto omówić skutki stosowania mikrokredytu dla najuboższych mieszkańców Bangladeszu oraz zastanowić się, czy i jakie korzyści niesie dla nich działanie Grameen Bank. Nie

byłoby przesadą stwierdzenie, że mikrokredyty, przy zastosowaniu zasad, jakie wdraża w swoim banku Yunus, są ważnym elementem przeobrażania nie tylko gospodarki, ale i świadomości społecznej. Przedstawione wyżej zasady wymuszają na kredytobiorcach szereg zachowań, bez których nie byłoby możliwe pozyskanie kredytu, a które wpływają również na styl życia kredytobiorcy.

Po pierwsze, spółdzielczość – zobowiązanie do zawiązywania spółek czy spółdzielni pomiędzy ubogimi[25] sprawia, że muszą oni wykazać się umiejętnościami kompromisu, kooperacji, co stanowi zarazem formę społecznej kontroli spłacalności kredytu. Po drugie, terminy spłaty – dosyć krótkie, spełniające rolę motywującą w szybkim wypracowywaniu zysku i skłaniające do oszczędzania oraz rozsądniejszego zarządzania pieniędzmi z kredytu. Po trzecie, suma kredytu – niewielka, będąca w zakresie możliwości zarządzania nią przez ubogich, często analfabetów, nieprzyzwyczajonych do posiadania jakichkolwiek pieniędzy. Po czwarte, edukacja – kredyt w banku Yunusa powiązany jest z obowiązkiem posyłania dzieci do szkoły, a sam założyciel chwali się w wywiadzie dla CNN tym, że dzieci jego klientów prawie w 100 proc. uczęszczają do szkół, co w kraju, gdzie blisko 50 proc. mieszkańców to analfabeci, z pewnością nie jest bez znaczenia.

Po piąte, kwestia kobieca – warto bliżej przyjrzeć się faktowi, że 97 proc. klientów banku to kobiety. Zaznacza to także Komitet Noblowski, który również za ten aspekt aktywizujący kobiety przyznał Pokojową Nagrodę Nobla Yunusowi i Grameen Bank[26]. Początkowo większość klientów banku stanowili mężczyźni, a celem Yunusa było osiągnięcie parytetu 50 proc. kredytów dla kobiet, jednak z czasem okazało się, że większa jest efektywność pożyczek udzielanych kobietom, do tego stopnia, że udział kobiet w liczbie kredytobiorców wzrósł do 97 proc. Wynikło to między innymi z faktu, że w patriarchalnym społeczeństwie Bangladeszu to kobiety zajmują się pracą w gospodarstwie domowym i zarządzaniem jego

zasobami, takimi jak żywność czy opał, posiadając większe doświadczenie w gospodarowaniu niż mężczyźni.

Jak starałem się pokazać działalność banku przynosi rezultaty w transformacji społecznej, zarówno w dziedzinie zdrowotności, edukacji, jak i równouprawnienia. Świadczą o tym chociażby dane Banku Światowego, który przeprowadził badania wśród kredytobiorców mikrokredytu w Bangladeszu, a które wykazały, że korzystanie z mikrokredytu w sposób znaczny poprawiło jakość ich życia – u 99 proc. badanych zwiększył się dochód, często o więcej niż 15 proc., 96 proc. badanych wskazywało na poprawę jakości ich życia, 99 proc. z nich uznawało, że jadają lepiej i tyleż samo uznało, że ubierają się w rzeczy lepszej jakości. 86 proc. respondentów uznało, że mieszka w lepszych warunkach, 83 proc. uzyskało dostęp do lepszych warunków sanitarnych, a u 88 proc. z nich korzystanie z mikrokredytu umożliwiło posłanie dzieci do szkoły. Istotna jest też kwestia zmiany stosunków własności, gdyż 55 proc. chłopów udało się wejść w posiadanie ziemi uprawnej[27]. Oprócz tak dużego zadowolenia klientów z korzystania z mikrokredytu istotny jest fakt, że stopa zwrotu jest bardzo podobna do stopy zwrotu w tradycyjnych bankach (nawet tych zachodnich), gdyż wynosi ona około 99 proc.[28]

Również dzięki możliwości uzyskiwania mikrokredytu Bangladesz wykazuje się dużo lepszymi wskaźnikami rozwojowymi niż chociażby sąsiednie Indie. Cele milenijne w osiągnięciu parytetu płciowego (50 proc.) na poziomie szkół podstawowych i średnich zostały już osiągnięte. Wskaźnik umieralności niemowląt w Bangladeszu wynosi obecnie 46 zgonów na 1000 narodzin, zaś w Indiach to 63 na 1000. Mimo tego, że blisko połowa mieszkańców Bangladeszu to analfabeci (dla porównania, w Indiach liczba analfabetów jest o około 20 proc. niższa), to dzięki prawie 100 proc. scholaryzacji (przy 85 proc. w Indiach) Bangladesz zdaje się szybko nadrabiać zaległości w dziedzinie edukacji, kobiety zaś mimo życia w tradycyjnym patriarchalnym społeczeństwie[29] zaczynają dominować

liczebnie w szkołach, i to zarówno na poziomie podstawowym, jak i średnim. Zaś Bangladesz to jedyny kraj Azji Południowej, poza Sri Lanką, który osiągnął parytet płciowy rzędu mniej więcej 50 proc., zarówno na poziomie szkół podstawowych, jak i średnich[30]. Trudno mierzałym, ale jednak pozytywnym aspektem mikrokredytu jest, obecne niejednokrotnie w publikacjach, przywracanie lub zwiększenie godności, dzięki możliwości uzyskania kredytu, samodzielnego uzyskiwania dochodu na swoje utrzymanie czy dzięki aktywizacji ekonomicznej grupy najuboższych.

Jako przyczyny powodzenia idei mikrokredytu w formie oferowanej przez Grameen Bank można więc wskazać całościowe ujęcie tego sposobu pomocy najuboższym, łączące w sobie dostarczanie kapitału, prowadzenie projektów, mikrofinanse, mikroubezpieczenia, jak i wymagania prorozwojowe, prospółdzielcze, proemancypacyjne, a także połączenie wymienionych czynników z dużym sprzężeniem zwrotnym i dostosowaniem projektów do rzeczywistych potrzeb kredytobiorców, położeniem nacisku na własną inicjatywę i przedsiębiorczość. Twórca Grameen Bank, na początku swojej działalności mało znany i lekceważony, dziś znajduje szerokie uznanie za realizację swoich programów, o czym świadczą liczne międzynarodowe nagrody, jakie otrzymał (The World Food Prize w roku 1994, indyjska nagroda im. Indiry Gandhi za działania na rzecz pokoju, rozbrojenia i rozwoju w roku 1999, czy Pokojowa Nagroda Nobla za rok 2006).

KONTROWERSJE

Idea mikrokredytu coraz szerzej wspierana (między innymi przez Billa Clintona[31], Bank Światowy czy Paula Wolfowitza), staje się tym samym popularniejsza, a organizacje zajmujące się jego udzielaniem działają praktycznie na całej kuli ziemskiej – od Grameen Bank z Bangladeszu, przez Pro Muter oraz Bancosol w Boliwii po Centralny Bank Rolny i Rozwojowy – CERUDEB w Ugandzie i Jamii Bora w Kenii, jak również Accion International, działające w całej Ameryce Łacińskiej,

Compartamos w Meksyku, Pro Credit z siedzibą we Frankfurcie n. Menem czy South Shore Bank z Chicago.

W tym miejscu warto wspomnieć o kontrowersjach, jakie wiążą się z ideą mikrokredytu. Zarówno na lewicy jak i na prawicy pojawiają się głosy krytyczne. Łączenie w sobie elementów lewicowej (powiązanie z działaniami prorozwojowymi i emancypacyjnymi) i liberalnej (promowanie prywatnej przedsiębiorczości) myśli politycznej spotyka się w równym stopniu z uznaniem, jak i krytyką z obu wymienionych stron. Z jednej strony Piotr Laskowski, autor książki Szkice z dziejów anarchizmu, wskazuje w wywiadzie dla Gazety Wyborczej, że paradoksalnie idea mikrokredytu może mieć korzenie anarchistyczne, gdyż „cała koncepcja kredytu dla ubogich opisana została po raz pierwszy w pismach Proudhona z lat 1848-49. Proudhon twierdził, że najistotniejszą potrzebą ubogich, narzędziem ich wyzwolenia ekonomicznego, ale i psychicznego, musi być dostęp do darmowego kredytu. No i dokładnie na tym polega bank ubogich Yunusa. Bank daje ubogim dostęp do środków finansowych, będąc zarazem przykładem oddolnej, wolnej organizacji społecznej, wyzwalającej w ludziach nie tylko samodzielność, ale i troskę o wspólne dobro, uczciwość i odpowiedzialność”[32]. Z drugiej zaś strony inny lewicowy publicysta i ekonomista Walden Bello wskazuje, że mikrokredyt to „bardzo dobra rzecz jako strategia przetrwania, ale nie klucz do rozwoju”[33] i krytykuje go za „rzucanie okruchów najbiedniejszym, utrzymujące ich zadowolenie na znośnym poziomie, ale nie kreujące zmian systemowych”[34]. Krytykowane jest także w tym kontekście urynkwienie działalności, komercjalizacji produkcji i konieczność kapitalistycznej akumulacji. Z drugiej strony zaś, ekonomistom liberalnym nie podoba się idea powiązania kredytu z działaniami prorozwojowymi i charakter non-profit w działalności banku. Postulują oni, aby organizacje przyznające mikrokredyty dążyły do wypracowywania zysku, że „tylko wtedy idea zyska wiarygodność, przybierze skalę, która stworzy nadzieję, a masowa nędza będzie zepchnięta na margines

cywilizacji"[35].

Niezależnie jednak od głosów krytyki, opierając się chociażby na wskaźnikach Banku Światowego, można uznać, że mikrokredyt to bardzo istotne narzędzie mogące służyć walce z ubóstwem i to nie tylko w krajach rozwijających się. Zdecydowanie skłaniałbym się jednak do twierdzenia, że aby był on sprawnym narzędziem walki z ubóstwem, konieczne jest zastosowanie rozwiązań kompleksowych, podobnych do tych stosowanych przez Grameen Bank (czyli m.in.: propagowanie spółdzielczości, rozwijanie edukacji czy umacnianie samodzielności kobiet), a nie poprzestawanie na prostym udzielaniu kredytów. Tylko wtedy można uznać mikrokredyt za alternatywną formę pomocy w globalnej gospodarce, w przeciwnym razie pozostanie on tylko formą komplementarną, która nie będzie samodzielnie mogła zniwelować ubóstwa w większej skali.

Autor: Przemysław Witkowski

Źródło: [„Recykling Idei”](#)

PRZYPISY:

1. A. Lubowski, Z kąta do konta [w:] „Niezbędnik Inteligenta”, „Polityka”, 2006, 16 grudnia, nr 50 (2584).
2. M. Sondej, Mikrokredyty – co to takiego? [w:] „My a trzeci świat”, 2000, czerwiec-sierpień, nr 5 (43).
3. I. Haska, Mikrokredyt – opór i dominacja [a:] <http://www.krytykapolityczna.pl>
4. W. Clinton, Przemówienie na Uniwersytecie Berkeley [a:] <http://www.berkeley.edu>
5. „Bank Wiejski” – założony przez Muhammada Yunusa w Bangladeszu i w 50 proc. beneficjent Pokojowej Nagrody Nobla za rok 2006.
6. M. Yunus, What is microcredit? [a:] <http://www.grameen-info.org>

7. M. Bruch, World Poverty, Gotland University 2005; A. Rezwan, Dr. Yunus gets the nobel prize [w:] „The 3rd world view”, 10.01.2006-10.31.2006 oraz M. Yunus, What is microcredit?
8. Yunus, M., What is microcredit?
9. Tamże.
10. Oraz oczywiście na skutkach tych działań.
11. W roku 1974.
12. W roku 1979.
13. Za: M. Yunus, What is microcredit?
14. <http://www.grameen-info.org/gfamily.html>
15. <http://www.pimediaglobal.com>
16. <http://www.grameen-info.org/gfamily.html>
17. M. Moore, Micro-Credit Pioneer Wins Peace Prize [w:] „The Washington Post”, 2006, 14 października.
18. <http://www.danone.com>
19. A. Lubowski, Z kąta do konta.
20. <http://www.grameen-info.org>
21. M. Sondej, Mikrokredyty – co to takiego?.
22. <http://www.grameen-info.org>
23. Co stanowi około 90 proc. ilości wsi w Bangladeszu.
24. M. Yunus, The philosophy of responsibility [a:] <http://www.cnn.com>; target="_new"><http://www.cnn.com>
25. Jest to warunek uzyskania kredytu.

26. Szerzej: <http://www.nobelprize.org>
27. Dane oparte na badaniach wpływu mikrokredytu na próbcie pożyczkobiorców przeprowadzone w Bangladeszu w roku 2001 przez Bank Światowy, za: <http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/wps2000series/wps2145/wps2145.pdf>
28. Dane za Grameen Bank – <http://www.grameen-info.org>
29. Zazwyczaj tłamszącym edukacyjne aspiracje kobiet.
30. Human Development Report, United Nations Development Programme 2005 [@:] <http://www.hdr.undp.org>
31. Bill Clinton, gdy był jeszcze gubernatorem stanu Arkansas, jako jeden z pierwszych na tzw. Zachodzie użył mikrokredytów do walki z ubóstwem, z kolei w komercyjną wersję mikrokredytu zainwestowały takie firmy, jak Goldman Sachsa, Morgan Stanley, General Mills, Ernest&Young, Cargill, Procter&Gamble, Monsanto, Liz Claiborne, Sturbucks – dane za: A. Lubowski, Z kąta do konta.
32. W. Orliński, O co chodziło anarchistom, Gazeta Wyborcza, 2007, 3 maja.
33. W. Bello, Mikrokredyt na makroproblemy, „Le Monde diplomatique” – edycja polska, 2007, styczeń, nr 1 (11).
34. D. Bornstein, Grameen: Transforming lives [@:] <http://www.cnn.com>
35. Mikrokredyty ukierunkowane na uzyskiwanie zysku przyznają między innymi Accion International, Compartamos, Pro Credit czy South Shore Bank z Chicago – A. Lubowski, Z kąta do konta.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej – <http://www.efrwp.com.pl>.

Human Development Report 2005, United Nations Development Programme – <http://www.hdr.undp.org>.
Grameen Bank – <http://www.grameen-info.org>.
Nobel Prize Committee – <http://www.nobelprize.org>.
PIMedia – <http://www.pimediaglobal.com>.
The World Bank – <http://www.worldbank.org>.

O AUTORZE

Przemysław Witkowski – doktorant w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Współpracownik „Recyklingu Idei”.